

‘ওঁ’

শ্ৰীপৰমাত্মনে নমঃ

অথ ব্ৰয়োদশোহধ্যায়ঃ

গীতাৰ আৰম্ভনীতেই ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশ্ন আছিল যে, সঞ্জয়! ধৰ্মক্ষেত্ৰ তথা কুৰুক্ষেত্ৰত যুদ্ধৰ অভিনাষ লৈ একত্ৰিত হোৱা মোৰ আৰু পাণ্ডু পুত্ৰ সকলে কি কৰিলে? এতিয়ালৈকে এইটো কোৱা নাই যে সেই ক্ষেত্ৰতো ক’ত? কিন্তু যি মহাপুৰুষে যি ক্ষেত্ৰত যুদ্ধৰ কথা কৈছিল, স্বয়ং তেখেতেই সেইক্ষেত্ৰৰ বিষয়ে প্ৰস্তুত আধ্যায়ত নিৰ্ণয় দি কৈছে যে সেই ক্ষেত্ৰ বস্তুতঃ ক’ত?

শ্ৰীভগবানুবাচ

ইদং শৰীৰং কৌন্তেয় ক্ষেত্ৰমিত্যভিধীয়তে।

এতদ্যো বেত্তি তং প্ৰাছঃ ক্ষেত্ৰজ্ঞ ইতি তদ্দিঃ ॥ ১ ॥

হে কৌন্তেয়! এই শৰীৰেই এটা ক্ষেত্ৰ হয় আৰু যি জনে ইয়াক ভালদৰে জানে তেৱে ক্ষেত্ৰজ্ঞ। তেওঁ ইয়াত বান্ধ নাখাই আনকি তাৰ সঞ্চালন হে কৰে। এনেকৈ সেই তত্ত্বক বিদিত কৰোঁতা মহাপুৰুষে কৈছে।

শৰীৰতো একেটাই, তাতে ধৰ্মক্ষেত্ৰ আৰু কুৰুক্ষেত্ৰ - এইদুটা ক্ষেত্ৰ কেনেকৈ হ’ল? বস্তুতঃ এই একেই শৰীৰৰ অন্তৰালত অন্তঃকৰণৰ দুটা প্ৰবৃত্তি বহুত পুৰাতন হয়, এটা হ’ল পৰমধৰ্ম পৰমাত্মাত প্ৰৱেশ দিব পৰা পূণ্যময়ী প্ৰবৃত্তি দৈৱী সম্পদ আৰু সিটো হ’ল - আসুৰী সম্পদ, দুষিত দৃষ্টিকোণেৰে যাৰ গঠন হৈছে, যি নশ্বৰ সংসাৰত বিশ্বাস আনে। যেতিয়া আসুৰী সম্পদৰ বাহুল্যতা হয়, তেতিয়া এই শৰীৰ ‘কুৰুক্ষেত্ৰ’ হৈ যায় আৰু যেতিয়া এই শৰীৰৰ অন্তৰালত দৈৱী সম্পদৰ বাহুল্যতা হয়, তেতিয়া এই শৰীৰক ‘ধৰ্মক্ষেত্ৰ’ বোলা হয়। এই উঠা-নমা-সমানে থাকে; কিন্তু তত্ত্বদৰ্শী মহাপুৰুষৰ

সান্নিধ্যলৈ গৈ যেতিয়া কোনোবাই অনন্য ভক্তিৰ দ্বাৰা আৰাধনাত প্ৰবৃত্ত হয়, তেতিয়া দুটা প্ৰবৃত্তিৰ নিৰ্ণায়ক যুদ্ধৰ সুত্ৰপাত হয়। ক্ৰমশঃ দৈৱী সম্পদৰ উত্থান হ'ব ধৰে আৰু আসুৰী সম্পদৰ শমন হয়। আসুৰী সম্পদৰ পূৰ্ণ শমনৰ পিছত পৰমৰ দিক্‌দৰ্শনৰ অৱস্থা প্ৰাপ্ত হয়। দৰ্শনৰ লগে-লগে দৈৱী সম্পদৰো আৱশ্যকতা নাইকিয়া হৈ যায়। সেইটো পৰমাত্মাত নিজেই বিলয় হৈ যায়। ভজন কৰোঁতা পুৰুষ পৰমাত্মাত প্ৰৱেশ প্ৰাপ্ত কৰে। এঘাৰ আধ্যাত অৰ্জুনে দেখিছিল যে কৌৰৱ-পক্ষৰ লগতে পাণ্ডৱ-পক্ষৰ যোদ্ধা বিলাকো যোগেশ্বৰত বিলীন হৈ গৈ আছিল। এই বিলয়ৰ পাছত পুৰুষৰ যি স্বৰূপ হয়, সেয়াই ক্ষেত্ৰজ্ঞ। আগলৈ চাওক -

ক্ষেত্ৰজ্ঞং চাপি মাং বিদ্ধি সৰ্বক্ষেত্ৰেষু ভাৰত।

ক্ষেত্ৰক্ষেত্ৰজ্ঞয়োৰ্জ্ঞানং যত্তজ্জ্ঞানং মতং মম ॥ ২ ॥

হে অৰ্জুন! তুমি সকলো ক্ষেত্ৰত ক্ষেত্ৰজ্ঞ বুলি মোকেই জানা অৰ্থাৎ মইও ক্ষেত্ৰজ্ঞ। 'যি এই ক্ষেত্ৰক জানে তেৱে ক্ষেত্ৰজ্ঞ? এনেদৰে তেওঁক সাক্ষ্যাৎ জানোতা মহাপুৰুষ সকলে কৈছে আৰু শ্ৰীকৃষ্ণই কয় মইয়ো ক্ষেত্ৰজ্ঞ অৰ্থাৎ শ্ৰীকৃষ্ণও এজন যোগেশ্বৰ আছিল। ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞ অৰ্থাৎ বিকাৰেৰে সৈতে প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষৰ তত্বক জনাই হ'ল জ্ঞান। মোৰ মতে এই সকলোখিনি সাক্ষাৎকাৰৰ সৈতে জনাটোৱেই হ'ল জ্ঞান। কোনো তৰ্কৰ নাম জ্ঞান নহয়।

তৎক্ষেত্ৰং যচ্চ যাদৃক্চ্চ যদ্বিকাৰি যতশ্চ যৎ।

স চ যো যৎপ্ৰভাৱশ্চতৎসমাসেন মে শৃণু ॥ ৩ ॥

সেই ক্ষেত্ৰ যেনেকুৱা, আৰু যি বিকাৰ থকা তথা যি কাৰণে হয় তথা সেই ক্ষেত্ৰজ্ঞও যি আৰু যি প্ৰভাৱ থকা হয়, সেই সকলোবোৰ মোৰ পৰা সংক্ষেপতে শুনা। সেই ক্ষেত্ৰ বিকাৰ থকা হয়, কোনো কাৰণতে হয়, অথবা ক্ষেত্ৰজ্ঞ মাত্ৰ প্ৰভাৱযুক্ত হয়। মই কওঁ- এনে দৰে নহয়। ঋষিয়েও কৈছিলে-

ঋষিভিৰ্বহুধা গীতং ছন্দোভিৰিৰিধৈঃ পৃথক্।

ব্ৰহ্মসূত্ৰপদৈশ্চৈৰ হেতু মন্ত্ৰিৰ্বিনিশ্চিতৈঃ ॥ ৪ ॥

এই ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ তত্ত্ব ঋষিসকলৰ দ্বাৰা বহুত প্ৰকাৰে গাইছে তথা নানা প্ৰকাৰৰ বেদৰ মন্ত্ৰনাৰ দ্বাৰা বিভাজিত কৰিও কোৱা হৈছে তথা বিশেষ ৰূপেৰে নিশ্চিত কৰি ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ বাক্যৰ দ্বাৰাও তাকেই কোৱা হৈছে। অৰ্থাৎ বেদান্ত, মহৰ্ষি, ব্ৰহ্মসূত্ৰ আৰু আমি একেই কথা কবলৈ গৈছো। শ্ৰীকৃষ্ণই তাকে কৈছে, যি এওঁলোকে কৈছিলে। কি শৰীৰ (ক্ষেত্ৰ) ইমানেই নে যিমান দেখা গৈছে? ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-

মহাভূতান্যহঙ্কাৰ বুদ্ধিৰব্যক্তমেৱ চ।

ইন্দ্ৰিয়াণি দশৈকং চ পঞ্চ চেন্দ্ৰিয়গোচৰাঃ ॥ ৫ ॥

অৰ্জুন! পঞ্চ মহাভূত (ক্ষিতি, জল, পাৰক, গগন, সমীৰ) অহংকাৰ, বুদ্ধি আৰু চিন্ত (চিন্তৰ নাম নলৈ তাক অব্যক্ত পৰা প্ৰকৃতি কোৱা হৈছে। অৰ্থাৎ মূল প্ৰকৃতিৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰা হৈছে, য'ত পৰা প্ৰকৃতিও সন্মিলিত আছে, উপৰোক্ত আঠোটা অষ্টধা মূল প্ৰকৃতি হয়) তথা দহ ইন্দ্ৰিয় সমূহ (চকু, কান, নাক, ত্বচা, জীভা, বসনা, হাত, ভৰি, লিংগ, গুদা) এটা মন আৰু এই পাঁচ ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয় সমূহ (ৰূপ, বস, গন্ধ, শব্দ আৰু স্পৰ্শ) আৰু

ইচ্ছা দ্বেষঃ সুখং দুঃখং সঙ্ঘাতশ্চেতনা ধৃতিঃ।

এতৎক্ষেত্ৰং সমাসেন সৰিকাৰমুদাহতম্ ॥ ৬ ॥

ইচ্ছা, দ্বেষ, সুখ-দুখ আৰু সকলোৰ মূল দেহ এই পিণ্ড, চেতনা আৰু ধৈৰ্য্য, এই দৰে বিকাৰেৰে সৈতে এয়াই ক্ষেত্ৰ, তোমাক সংক্ষেপতে ক'লো। সংক্ষেপত এয়াই ক্ষেত্ৰৰ স্বৰূপ, য'ত সীচাঁ ভাল-বেয়া বীজ সংস্কাৰৰ ৰূপত অংকুৰিত হয়। শৰীৰেই হ'ল ক্ষেত্ৰ। শৰীৰনো কিহেৰে গঠিত? এই পাঁচ তত্ত্ব, দহ ইন্দ্ৰিয় আৰু এটা মন ইত্যাদি ওপৰত দিয়া লক্ষণৰ দৰে লেখা হয়। এই সকলোৰ সামূহিক সংঘাতৰ পিণ্ডই হ'ল শৰীৰ। যেতিয়ালৈকে এই বিকাৰ থাকিব তেতিয়ালৈকে এই পিণ্ডও থাকিব। এইকাৰণেই যে ই বিকাৰৰ পৰা তৈয়াৰি। এতিয়া সেই ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ স্বৰূপ চাওক, যি এই ক্ষেত্ৰত লিপ্ত নহয়, বৰঞ্চ তাৰ পৰা নিবৃত্ত হে-

অমানিত্বমদন্তিত্বমহিংসা ক্ষান্তিৰাজৰম্।

আচাৰ্যোপাসনং শৌচং স্তৈৰ্যমাত্মনিগ্রহঃ ॥ ৭ ॥

হে অৰ্জুন! মান-অপমানৰ অভাৱ, দম্ভ-আচৰণৰ অভাৱ অহিংসা (অৰ্থাৎ নিজৰ আৰু আনৰ কাৰো আত্মাক কষ্ট নিদিয়া হ'ল অহিংসা। অহিংসাৰ অৰ্থ এনে নহয় যে পৰৱৰ্তী নামাৰিবা। শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে নিজৰ আত্মাক অধোগতিলৈ নিনিবা। আত্মাক অধোগতিলৈ লৈ যোৱাই হ'ল হিংসা আৰু তাৰ উদ্ভগতি হ'ল অহিংসা। এনে পুৰুষ অন্যৰ আত্মাক উদ্ধমুখী কৰিবলৈ প্ৰয়ত্নশীল হয়। অৱশ্য ইয়াৰ আৰম্ভনী কাকো আঘাত নিদিয়াকৈ হৈ যায়। এইটো তাৰে অংগ-প্ৰত্যঙ্গ) সেয়ে অহিংসা, ক্ষমা, মন-বচনৰ সৰলতা, আচাৰ্যক উপাসনা অৰ্থাৎ শ্ৰদ্ধা-ভক্তি যুক্ত হৈ সদগুৰুৰ উপাসনা, সেৱা কৰা, পৱিত্ৰতা অস্তংকৰণৰ স্থিৰতা, মন আৰু ইন্দ্ৰিয়েৰে সৈতে শৰীৰ নিগ্রহ আৰু-

ইন্দ্ৰিয়াৰ্থেষু বৈৰাগ্যমনহংকাৰ এব চ।

জন্মমৃত্যুজৰাব্যাধিদুঃখদোষানুদৰ্শনম্ ॥ ৮ ॥

এই লোক আৰু পৰলোকক দেখি-শুনি ভোগত আসক্তিৰ অভাৱ, অহংকাৰৰ অভাৱ, জন্ম-মৃত্যু, বৃদ্ধাৱস্থা, ৰোগ আৰু ভোগ আদিত দুখ আছে বুলি দেখি বাৰে বাৰে চিন্তন কৰা-

অসক্তিৰনভিষ্বঙ্গঃ পুত্ৰদাৰগৃহাদিষু।

নিত্যং চ সমচিত্ত্ব মিষ্টো নিষ্টাপপত্তিষু ॥ ৯ ॥

পুত্ৰ, পত্নী, ধন আৰু গৃহ আদিত আসক্তিৰ অভাৱ, প্ৰিয় আৰু অপ্ৰিয়ৰ প্ৰাপ্তীত চিন্তৰ সদায় সম ভাৱ থকা (ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সাধনা স্ত্ৰী-পুত্ৰ, গৃহ আদিতেই আৰম্ভ হয়। যি-

ময়ি চানন্যযোগেন ভক্তিৰব্যভিচাৰিণী।

ৱিৱিক্ত দেশসেবিত্বমৰতিৰ্জনসংসদি ॥ ১০ ॥

মোৰ (শ্ৰীকৃষ্ণঃ এজন যোগী আছিল অৰ্থাৎ এনে কোনো মহাপুৰুষত)
অনন্য যোগেৰে অৰ্থাৎ যোগৰ অতিৰিক্ত একো স্মৰণ নকৰাকৈ, অব্যভিচাৰিণী
ভক্তিৰে (ইষ্টৰ অতিৰিক্ত কাৰো চিন্তন নকৰা) একান্ত স্থানত থাকি, মানুহৰ
মাজত থকাৰ আসক্তি যাৰ নাই, তথা

অধ্যাত্মজ্ঞাননিত্যত্বং তত্ত্ব জ্ঞানার্থদৰ্শনম্।

এতজ্জ্ঞানমিতি প্রোক্তমজ্ঞানং যদতোহন্যথা ॥ ১১ ॥

আত্মাৰ আধিপত্য থকা জ্ঞানত একবস স্থিতি আৰু তত্ত্বজ্ঞানৰ
অৰ্থস্বৰূপ পৰমাত্মাক সাক্ষাৎকাৰ কৰা - এই সকলো হ'ল জ্ঞান আৰু ইয়াৰ
যি বিপৰীত, সেইবোৰ অজ্ঞানতা - এনেকৈ কোৱা হৈছে। সেই পৰমতত্ত্ব
পৰমাত্মাক সাক্ষাৎকাৰেৰে সৈতে জানি লোৱাটোৱে হ'ল জ্ঞান। (চাৰি আধ্যাত
তেখেতে কৈছিল যে যজ্ঞৰ শেষত যজ্ঞই যি বাকী ৰাখে, সেই জ্ঞানামৃতক
পান কৰোতা সনাতন ব্ৰহ্মত প্ৰৱেশ পায়। ইয়াতো তাকেই কোৱা হৈছে যে
তত্ত্ব স্বৰূপ পৰমাত্মাক সাক্ষাৎকাৰ কৰাৰ নামেই হ'ল জ্ঞান। তাৰ বিপৰীত
সকলোৱে অজ্ঞান। অমানিত্ব ইত্যাদি উপৰোক্ত লক্ষণেই এই জ্ঞানৰ পূৰ্বক।
এই প্ৰশ্ন পূৰ্ণ হ'ল।

জ্ঞেয়ং যত্ত্বৎপ্ৰৰক্ষ্যামি যজ্জ্ঞাত্বামৃতমশ্নুতে।

অনাদিমৎপৰং ব্ৰহ্ম ন সত্ত্বনাসদুচ্যতে ॥ ১২ ॥

অৰ্জুন ! যি জনাৰ যোগ্য আৰু যাক জানি মৰনশীল মনুষ্য অমৃত তত্ত্ব
প্ৰাপ্ত কৰে, তাক মই ভালদৰে কম। সেই আদিৰহিত পৰম ব্ৰহ্মক সতও
কোৱা নাযায় আৰু অসতো কোৱা নাযায়; কিয়নো যেতিয়ালৈকে সি বেলেগে
থাকে তেতিয়ালৈকে সত আৰু যেতিয়া মনুষ্য তাতেই সোমাই পৰে
তেতিয়াতো কিনো কব ? এক হে থাকে, আনৰ ভাৱনাই নাথাকে। এনে স্থিতিত
সেই ব্ৰহ্ম সতো নহয় অসতো নহয়, বৰঞ্চ যি স্বয়ং সহজ, সেয়াই হয়।

সৰ্বতঃপাণিপাদং তৎসৰ্বতোহক্ষিৰৌমুখম্।

সৰ্বতঃশ্ৰুতিমল্লোকে সৰ্বমাবৃত্য তিষ্ঠতি ॥ ১৩ ॥

সেই ব্ৰহ্ম সকলো ফালৰ পৰা হাত ভৰি থকা, সকলো ফালৰ পৰা চকু-মূৰ থকা, মুখ থকা, তথা সকলো ফালৰ পৰা কান থকা শূন্যপৰা হয়, কিয়নো তেওঁ সংসাৰত সকলোতে ব্যাপ্ত হৈ আছে -

সৰ্বেন্দ্ৰিয়গুণাভাসং সৰ্বেন্দ্ৰিয়ব্ৰজিতম্ ।

অসক্তং সৰ্বভ্ৰূচৈৰ নিৰ্গুণং গুণভোক্তৃ চ ॥ ১৪ ॥

তেওঁ সম্পূৰ্ণ ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয়ক জানিছে, তথাপিও সমূহ ইন্দ্ৰিয়ৰ পৰা বহিত হৈ আছে। তেওঁ আসক্তি বহিত, গুণৰ অতিত হলেও সকলোকে ধাৰণ আৰু পোষণ কৰোঁতা আৰু সকলো গুণৰ ভোগ কৰোঁতা, অৰ্থাৎ একে-একে কৰি সকলো গুণক নিজতে লয় কৰি লৈছে। যেনেকৈ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে যজ্ঞৰ আৰু তপৰ ভোগ কৰোঁতা ময়েই। শেষত সম্পূৰ্ণ গুণ মোতেই বিলয় হৈ যায়।

বহিৰন্তশ্চ ভূতানাচৰং চৰমের চ ।

সুম্মহাত্তদরিজ্জেষং দূৰস্থং চান্তিকে চ তৎ ॥ ১৫ ॥

সেই ব্ৰহ্ম সকলো জীৱধাৰী সকলৰ বাহিৰে ভিতৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে। চৰাচৰ ৰূপত তেওঁ আছে। সুম্ম হোৱাৰ বাবে তেওঁক দেখা নেপায়, বিজ্ঞয়, মন-ইন্দ্ৰিয়তকৈ দূৰত আছে তথা বহুত ওচৰত আছে আৰু অতি দূৰতো আছে।

অৰিভক্তং চ ভূতেষু ৰিভক্তমিৰ চ স্থিতম্ ।

ভূতভৰ্তৃ চ তজ্জ্জেষং গ্ৰসিষ্ণুঃ প্ৰভবিষ্ণু চ ॥ ১৬ ॥

অবিভাজ্য হৈও তেওঁ সম্পূৰ্ণ চৰাচৰ ভূত প্ৰাণীত বেলেগে বেলেগে হৈও একেই প্ৰতীত হয়। তেওঁ জনাৰ যোগ্য পৰমাত্মা সমস্ত ভূতক উৎপন্ন কৰোঁতা, ভৰণ-পোষণ কৰোঁতা আৰু শেষত সংহাৰ কৰোঁতাও হয়। ইয়াত বাহ্যিক আৰু আন্তৰিক দুই ভাৱকে সংকেত কৰা হৈছে। যেনে বাহিৰত জন্ম আৰু ভিতৰত জাগৃতি, বাহিৰত পালন আৰু ভিতৰত যোগক্ষেমৰ নিৰ্বাহ, বাহিৰত শৰীৰৰ পৰিবৰ্তন আৰু ভিতৰত সৰ্বস্বৰ বিলয় অৰ্থাৎ ভূতৰ উৎপত্তিৰ কাৰণৰ লয় আৰু সেই লয়ৰ লগে-লগে নিজৰ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰা। এই সকলো সেই ব্ৰহ্মৰে লক্ষণ হয়।

জ্যোতিষামপি তজ্জ্যোতিস্তমসঃ পৰমুচ্চতে ।

জ্ঞানং জ্ঞেয়ং জ্ঞানগম্যং হৃদি সৰ্বস্য বিষ্ঠিতম্ ॥ ১৭ ॥

সেই জ্ঞেয় ব্ৰহ্ম জ্যোতিৰো জ্যোতি, তমতকৈও অতি দুৰত বুলি কোৱা হয়। তেওঁ পূৰ্ণ জ্ঞান স্বৰূপ, পূৰ্ণ জ্ঞাতা, জানিবৰ যোগ্য আৰু জ্ঞান দ্বাৰা প্ৰাপ্ত হওঁতা। সাক্ষাৎকাৰৰ সৈতে জনাৰ নামেই হ'ল জ্ঞান। এনে জ্ঞানৰ দ্বাৰাহে সেই ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্ত হোৱা সম্ভৱ। তেওঁ সকলোৰ হৃদয়ত স্থিত আছে, তেওঁৰ নিবাস স্থান হ'ল হৃদয়। অন্যত বিচাৰিলে তেওঁক পোৱা নাযায়। সেয়ে হৃদয়ত ধ্যান আৰু যোগাচৰণৰ দ্বাৰাহে সেই ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্তীৰ বিধান আছে।

ইতি ক্ষেত্ৰং তথা জ্ঞানং জ্ঞেয়ং চোক্তং সমাসতঃ ।

মন্ত্ৰুক্ত এতদ্বিজ্ঞায় মন্ত্ৰায়াোপপদ্যতে ॥ ১৮ ॥

হে অৰ্জুন! মাত্ৰ ইমানেই ক্ষেত্ৰ, জ্ঞান তথা জানিবৰ যোগ্য পৰমাত্মাৰ স্বৰূপ সংক্ষেপতে কলোঁ। ইয়াক জানি মোৰ ভক্ত মোৰ সাক্ষাৎ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰে।

এতিয়ালৈকে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই যাকক্ষেত্ৰ বুলি কৈছিল তাক প্ৰকৃতি আৰু যাক ক্ষেত্ৰজ্ঞ বুলি কৈছিল তাক এতিয়াৰ পৰা পুৰুষ শব্দেৰে ইংগিত কৰিছে -

প্ৰকৃতিং পুৰুষং চৈব ৰিদ্ধ্যানাদী উভাব্পি ।

বিকৰাংশ্চ গুণাংশ্চৈব বিদ্ধি প্ৰকৃতিসম্ভবান্ ॥ ১৯ ॥

এই প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ দুটাকেই অনাদি বুদ্ধি লোৱা, তথা সম্পূৰ্ণ বিকাৰ ত্ৰিগুণীময়ী প্ৰকৃতিৰ পৰাই উৎপন্ন হোৱা বুলি জানা।

কাৰ্যকৰণকৰ্হেতু হেতুঃ প্ৰকৃতিৰুচ্যতে ।

পুৰুষঃ সুখদুঃখ নাং ভোক্তৃত্ব হেতুৰুচ্যতে ॥ ২০ ॥

কাৰ্য্য আৰু কৰণ (যাৰ দ্বাৰা কাৰ্য্য কৰা হয়, বিবেক,বৈবাগ্য ইত্যাদি

তথা অশুভ কাৰ্য্য হোৱাৰ বাবে কাম, ক্ৰোধ ইত্যাদি কৰণ) ক উৎপন্ন কৰা হেতুকেই প্ৰকৃতি বুলি কোৱা হয় আৰু এই পুৰুষ সুখ-দুখ ভোগত কাৰণ হৈ পৰে। প্ৰশ্ন এটা আহে যে কি তেওঁ ভোগেই কৰি থাকিবনে তাৰ পৰা কেতিয়াবা বিচ্ছিন্নও হব? যেতিয়া প্ৰকৃতি পুৰুষ দুটাই অনাদি, তেতিয়াকোন ইয়াৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হব? ইয়াত কয় -

**পুৰুষঃ প্ৰকৃতিস্থো হি ভুঙ্তে প্ৰকৃতিজান্‌গুণান্।
কাৰণং গুণসঙ্গোহস্য সদস্যদ্যোনিজন্মসু।। ২১।।**

প্ৰকৃতিৰ মাজত থকা পুৰুষেই প্ৰকৃতিৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা গুণৰ কাৰ্য্যৰূপ পদাৰ্থৰ ভোগ কৰে আৰু এই গুণৰ সংগতেই এই জীৱাত্মাই ভাল আৰু বেয়া যোনীত জন্ম লোৱাৰ কাৰণ হৈ পৰে। এই কাৰণ অৰ্থাৎ প্ৰকৃতিৰ গুণৰ সংগ সমাপ্ত হলেহে জন্ম-মৃত্যুৰ পৰা হাত সাৰিব পাৰিব। এতিয়া সেই পুৰুষৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰি কয় যে তেওঁ কি দৰে প্ৰকৃতিৰ মাজত সোমায়?

**উপদ্ৰষ্টানুমন্তা চ ভৰ্তা ভোক্তা মহেশ্বৰঃ।
পৰমাত্মেতি চাপ্যক্তো দেহেহস্মিন্‌পুৰুষঃ পৰঃ।। ২২।।**

সেই পুৰুষ উপদ্ৰষ্টা, হৃদয়-দেশত বহুত ওচৰত, হাত-ভৰি-মন যিমান ওচৰত আছে, তাতকৈ বহুত ওচৰত আপোনাৰ দ্ৰষ্টা ৰূপে স্থিত আছে। তেওঁৰ প্ৰকাশত আপোনাৰ ভাল-বেয়া তেওঁ প্ৰয়োজন নাভাৰে। তেওঁ সাক্ষীৰ ৰূপত ঠিয় হৈ আছে। সাধনাৰ শুদ্ধ ৰাস্তা ধৰি সাধক ওপৰলৈ উঠিলে, তেওঁৰ ফালে অগ্ৰসৰ হলে তেতিয়া দ্ৰষ্টা পুৰুষৰ ক্ৰম সলনী হৈ যায়, তেওঁ **অনুমন্তা** অনুমতি প্ৰদান কৰিবলৈ ধৰে, অনুভৱ দিবলৈ ধৰে। সাধনাৰ দ্বাৰা আৰু ওচৰ চাপিলে সেই পুৰুষ 'ভৰ্তা' হৈ ভৰণ-পোষণ কৰিবলৈ ধৰে, যত আপোনাৰ যোগক্ষেমৰো ব্যৱস্থা কৰি দিয়ে। সাধনা আৰু সুস্মৃত্যৰ হলে তেৱেঁ 'ভোক্তাৰং যজ্ঞ তপসাং' হৈ যায়। - যজ্ঞ, তপ যিয়েই হয়, সকলো সেই পুৰুষেই গ্ৰহণ কৰে; আৰু যেতিয়া গ্ৰহণ কৰি লয়, তাৰ পিছৰ অৱস্থাত মহান ঈশ্বৰৰ ৰূপত পৰিণত হৈ যায়। তেওঁ প্ৰকৃতিৰ স্বামী হৈ যায়; কিন্তু এতিয়া কৰবাত প্ৰকৃতি জীৱিত থাকিলেহে তাৰ মালিক হব। ইয়াতকৈও উন্নত অৱস্থাত সেই পুৰুষ যেতিয়া পৰমৰ লগত সংযুক্ত হৈ যায়, তেতিয়া তেওঁক পৰমাত্মা কোৱা

হয়। এইদৰে শৰীৰত থাকিও এই পুৰুষ আত্মা তেই থাকে, সম্পূৰ্ণ প্ৰকৃতিৰ পাৰত হয়। প্ৰাৰ্থক্য ইমানেই যে প্ৰথমে ই দৃষ্টা ৰূপত আছিল, ক্ৰমে ওপৰলৈ গৈ পৰমক স্পৰ্শ কৰি পৰমাত্মাৰ ৰূপত পৰিণত হৈ গ'ল।

য এৰং বেত্তি পুৰুষং প্ৰকৃতিং চ গুণৈঃ সহ।

সৰ্বথা বৰ্তমানোহপি ন স ভূয়োহভিজায়তে ॥ ২৩ ॥

এইদৰে পুৰুষক আৰু গুণেৰে সৈতে প্ৰকৃতিক যি মনুষ্যই সাক্ষাৎকাৰৰ সৈতে বিদিত কৰি লয়, তেওঁ সকলো প্ৰকাৰেৰে থাকিও নজন্মে অৰ্থাৎ পুনৰ জন্ম নহয়। এয়াই মুক্তি। এতিয়ালৈকে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই ব্ৰহ্ম আৰু প্ৰকৃতিক প্ৰত্যক্ষ জনাৰ লগতে পাব পৰা পৰম গতি অৰ্থাৎ তাৰ পুনৰ জন্মৰ পৰা নিবৃত্তিৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰে আৰু এতিয়া তেওঁ সেই যোগৰ ওপৰত জোৰ দিছে যাৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল আৰাধনা। কিয়নো এই কৰ্মক কাৰ্য্যৰূপ নিদিয়াকৈ পাব নোৱাৰে।

ধ্যানেনাত্মনি পশ্যন্তি কেচিদাত্মানমাত্মনা।

অন্যে সাঙেখ্যন যোগেন কৰ্মযোগেন চাপৰে ॥ ২৪ ॥

হে অৰ্জুন! সেই পৰমাত্মাক বহুতো লোকে নিজৰ অন্তৰ্চিন্তনৰ দ্বাৰা ধ্যানৰ দ্বাৰাহৃদয়-দেশতে দেখে। বহুতেই সাংখ্য-যোগৰ দ্বাৰা (অৰ্থাৎ নিজৰ শাস্ত্ৰিক নিৰ্ভৰ কৰি সেই কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হয়) আৰু বহুতেই তাক নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ দ্বাৰা দেখে। সমৰ্পণেৰে সৈতে সেই নিয়ত কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হয়। প্ৰস্তুত শ্লোকত মুখ্য সাধনা হ'ল ধ্যান। সেই ধ্যানত প্ৰবৃত্ত হবৰ বাবে সাংখ্য যোগ আৰু নিষ্কাম কৰ্মযোগ দুটা বিধান আছে।

অন্যে ত্বেৰমজানন্তুঃ শ্ৰুত্বান্যেভ্য উপাসতে।

তেহপি চাতিতৰন্ত্যেব মৃত্যুং শ্ৰুতিপৰায়ণাঃ ॥ ২৫ ॥

কিন্তু অন্যবোৰ, যাৰ সাধনাৰ কোনো জ্ঞান নাই, তেওঁলোকে এইদৰে নেজানিও - তত্ত্বজ্ঞানী মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা কোৱা শুনি উপাসনা কৰে আৰু শ্ৰৱণ-পৰায়ণ হোৱা পুৰুষো মৃত্যু-ৰূপী সংসাৰ সাগৰৰ পৰা নিঃসন্দেহে পাৰ হৈ

যায়। সেয়ে একো নহলেও সংসঙ্গ কৰা উচিত।

যাৰৎসঞ্জায়তে কিঞ্চিৎসত্ত্বং স্থাৰৰজঙ্গমম্।
ক্ষেত্রক্ষেত্রজ্ঞসংযোগাত্তদ্বিক্তি ভৰতৰ্যভ।। ২৬।।

হে অৰ্জুন! যাৰৎ যি কিছু স্থাৰৰ-জংগম বস্তু বিলাক উৎপন্ন হয়। সেই সম্পূৰ্ণক তুমি ক্ষেত্র আৰু ক্ষেত্রজ্ঞৰ সংযোগৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা বুলি জানা।

প্ৰাপ্তী কেতিয়া হয়? এই বিষয়ত কয় -

সমং সৰ্বেষু ভূতেষু তিষ্ঠন্তুং পৰমেশ্বৰম্।
বিনশ্যৎস্ববিনশ্যন্তুং যঃ পশ্যতি স পশ্যতি।। ২৭।।

যি পুৰুষে বিশেষ ৰূপে নষ্ট হৈ থকা এই চৰাচৰৰ সকলো ভূতত অনাশৱান পৰমেশ্বৰক সমভাৱে স্থিত হৈ থকা দেখে, তেওঁহে যথার্থতে দেখিছে। অৰ্থাৎ সেই প্ৰকৃতিৰ বিশেষ ৰূপেৰে নষ্ট হলেহে তেওঁ পৰমাত্মস্বৰূপ হয়, তাৰ আগত নহয়। এই বিষয়ত আগত আঠ আধ্যাত্মো কৈছিলে, - ভূতৰ সেই ভাৱ, যি (ভালবা বেয়া) যি কোনো (সংস্কাৰ) সংৰচনা কৰে, তাৰ নাই কিয়া হোৱাই হ'ল কৰ্মৰ পৰাকাষ্ঠা (শেষ)। সেই সময়ত কৰ্মপূৰ্ণ হয়। তাকে ইয়াতো কোৱা হৈছে যে যিয়ে চৰাচৰ ভূত-প্ৰাণীক নষ্ট হৈ থকা আৰু পৰমেশ্বৰক সমভাৱে থকা দেখে, তেওঁহে শুদ্ধ দেখিছে।

সমং পশ্যান্‌হি সৰ্বত্র সমৱস্থিতমীশ্বৰম্।
ন হিনস্ত্যাত্মনাত্মানং ততো যাতি পৰাং গতিম্।। ২৮।।

কিয়নো সেই পুৰুষে সৰ্বত্র সমভাৱে স্থিত হৈ থকা পৰমেশ্বৰক সমানে (যেনে আছিল তেনে ভাৱে) দেখি নিজৰ দ্বাৰা নিজকে নষ্ট নকৰে। কিয়নো যেনে আছিল তেনেকৈ তেওঁ দেখিলে, সেইকাৰণে তেওঁ পৰমগতি প্ৰাপ্ত কৰে প্ৰাপ্তীৱান পুৰুষৰ লক্ষণ কয়-

প্রকৃতিৰ চ কৰ্মাণি ত্ৰিণ্যমাণানি সৰ্বশঃ।

যঃ পশ্যতি তথা ত্ৰানমকৰ্তাৰং স পশ্যতি ॥ ২৯ ॥

যি পুৰুষে সকলো কৰ্মক সকলো প্ৰকাৰেৰে প্ৰকৃতিৰ দ্বাৰাই কৰা হৈছে বুলি দেখে অৰ্থাৎ যেতিয়া লৈকে প্ৰকৃতি আছে তেতিয়া লৈকে কৰ্ম হোৱাও দেখে তথা আত্মাক অকৰ্তা হিচাপে দেখে, তেওঁহে যথার্থতে দেখে।

যদা ভূতপৃথগ্ভাৱসেকস্থমনুপশ্যতি।

তত এব চ বিস্তাৰং ব্ৰহ্ম সম্পদ্যতে তদা ॥ ৩০ ॥

যি সময়ত মনুষ্যই ভূত বিলাকত বিভিন্ন ভাৱতো একেই পৰমাত্মা প্ৰবাহিত হৈ থকা দেখে তথা সেই পৰমাত্মাৰেই সম্পূৰ্ণ ভূতৰ বিস্তাৰ হোৱা দেখে, সেই সময়ত তেওঁ ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্ত কৰে। যি সময়ত এই অৱস্থা হয়, সেই সময়তে তেওঁ ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্ত কৰে। এই লক্ষণ স্থিতপ্ৰজ্ঞ মহাপুৰুষৰো হয়।

অনাদিত্বানিগুণত্বাপ্ৰমাণায়মব্যয়ঃ।

শৰীৰস্থোহপি কৌণ্ডেয় ন কৰোতি ন লিপ্যতে ॥ ৩১ ॥

হে কৌণ্ডেয়! অনাদি হোৱাৰ বাবে আৰু গুণাতীত হোৱাৰ বাবে এই অবিনাশী পৰমাত্মা শৰীৰত স্থিত হৈও বাস্তৱত নকৰেও আৰু ন লিপ্ত হৈ থাকে। কি দৰে?

যথা সৰ্বগতং সৌক্ষ্ম্যাদাকাশং নোপলিপ্যতে।

সৰ্বত্ৰাবস্থিতো দেহে তথা ত্ৰানোপলিপ্যতে ॥ ৩২ ॥

যিদৰে সৰ্বত্ৰ ব্যাপ্ত হৈও আকাশ সুক্ষ্ম হোৱাৰ বাবে লিপ্ত নহয়, ঠিক তেনেদৰেই সৰ্বত্ৰ দেহত স্থিত হৈও আত্মা গুণাতীত হোৱাৰ কাৰণে দেহৰ গুণেৰে লিপ্ত নহয়। আগলৈ কয় -

যথা প্ৰকাশয়ত্যেকঃ কৃৎস্নং লোকমিমং ৰৰিঃ।

ক্ষেত্ৰং ক্ষেত্ৰী তথা কৃৎস্নং প্ৰকাশয়তি ভাৰত ॥ ৩৩ ॥

হে অৰ্জুন! যিদৰে একে সূৰ্য্যই সম্পূৰ্ণ ব্ৰহ্মাণ্ডক প্ৰকাশিত কৰে,

সেইদৰে একে আত্মাই সম্পূৰ্ণ ক্ষেত্ৰক প্ৰকাশিত কৰে। শেষত নিৰ্ণয় দিয়ে -

ক্ষেত্ৰক্ষেত্ৰজ্ঞয়োৰেবমন্তৰং জ্ঞানচক্ষুযা।

ভূতপ্ৰকৃতিমোক্ষং চ যে বিদুৰ্যাস্তি তে পৰম্ ॥ ৩৪ ॥

এইদৰে ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ প্ৰভেদক তথা বিকাৰেৰে সৈতে প্ৰকৃতিৰ পৰা মুক্ত হোৱা উপায় যি জনে জ্ঞানৰূপী নেত্ৰৰ দ্বাৰা চাইছে, সেই মহাত্মাজনে পৰব্ৰহ্ম পৰমাত্মাক প্ৰাপ্ত কৰে। অৰ্থাৎ ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞক দেখাৰ চকু হ'ল জ্ঞান আৰু জ্ঞান হ'ল সাক্ষাৎ কাৰৰ পৰ্যায়।

নিষ্কৰ্ম :-

গীতাৰ আৰম্ভনীত ধৰ্মক্ষেত্ৰ, কুৰুক্ষেত্ৰ নামতো লোৱা হৈছিল, কিন্তু সেই ক্ষেত্ৰ ক'ত আছে? সেই ঠাই কবলৈ বাকী আছিল, যিটো স্বয়ং শাস্ত্ৰকাৰে প্ৰস্তুত আধ্যাত্ম স্পষ্ট কৰি কৈছে যে হে কৌন্তেয়জ এই শৰীৰেই হ'ল এটা ক্ষেত্ৰ। যি জনে ইয়াক জানে, তেওঁ ক্ষেত্ৰজ্ঞ। তেওঁ ইয়াত বান্ধ নাখায়, আনকি নিৰ্লেপ হৈ থাকে। ইয়াৰ সঞ্চালক হয়। অৰ্জুন! 'সম্পূৰ্ণ ক্ষেত্ৰত মইয়ো ক্ষেত্ৰজ্ঞ হওঁ' অন্য মহাপুৰুষৰ লগত নিজৰ তুলনা কৰিলে। তাৰ পৰা স্পষ্ট হ'ল যে শ্ৰীকৃষ্ণও এজন যোগী আছিল; কিয়নো যি জনে জানে, তেওঁ ক্ষেত্ৰজ্ঞ, এইদৰে

মহাপুৰুষে কৈছে। মইও ক্ষেত্ৰজ্ঞ অৰ্থাৎ অন্য মহাপুৰুষৰ দৰে ময়ো। তেখেতে ক্ষেত্ৰ যেনেকুৱা যি বিকাৰেৰে পৰিপূৰ্ণ, ক্ষেত্ৰজ্ঞ যি প্ৰভাৱ থকা তাৰ ওপৰত ক'লে। ময়ে যে কৈছো এনে নহয়, মহৰ্ষি সকলেও কৈছে এইদৰে। বেদৰ ছন্দতো তাকে বিভাজিত কৰি দেখুৱা আছে। ব্ৰহ্মসূত্ৰতো সেয়ে পোৱা যায়। শৰীৰ (যি ক্ষেত্ৰ) কি ইমানেই নে, যিমান দেখা যায়? এই দেহা হোৱাত ডাঙৰ হাত আছে, তাকে লেখি কয় যে অষ্টধা মূল প্ৰকৃতি, অব্যক্ত প্ৰকৃতি, দহ ইন্দ্ৰিয় সমূহৰ সৈতে মন, ইন্দ্ৰিয় সমূহৰ পাচোঁটা বিষয় আশা, তৃষ্ণা, বাসনা, এইদৰে এই বিকাৰ সমূহৰ মিশ্ৰণ হ'ল শৰীৰ। যেতিয়ালৈকে এইবোৰ থাকে, তেতিয়ালৈকে শৰীৰ কোনোবা ৰূপত থাকেই। এয়েই ক্ষেত্ৰ, য'ত সিঁচা ভাল-বেয়া বীজ সংস্কাৰ ৰূপত উৎপন্ন হয়। যি জনে

ইয়াৰ পৰা পাৰ পায়, তেওঁ ক্ষেত্ৰজ্ঞ। ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ স্বৰূপ কৈ তেখেতে ঈশ্বৰীয় গুণ ধৰ্মৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰিলে আৰু কলে যে ক্ষেত্ৰজ্ঞ এই ক্ষেত্ৰৰ প্ৰকাশক।

তেখেতে কলে যে সাধনাৰ শেষত পৰমতত্ত্ব পৰমাত্মাৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শনই হ'ল জ্ঞান। জ্ঞানৰ অৰ্থ হ'ল সাক্ষাৎকাৰ তাৰ অতিৰিক্ত যি কিছুৰে অজ্ঞানতা। জনাৰ যোগ্য বস্তু হ'ল পৰাৎপৰ ব্ৰহ্ম। তেওঁ ন সত্ ন অসত। এই দুটাৰ পাৰত। তাক জানিবৰ বাবে লোকে হৃদয়ত ধ্যান কৰে, বাহিৰত মুৰ্ত্তী ৰাখি নহয়। বহুতো লোক আছে তেওঁলোকে সাংখ্য মাধ্যমেৰে ধ্যান কৰে, কিছুমানে নিৰ্ৰাম কৰ্মযোগ, সমৰ্পণেৰে সৈতে তাৰ প্ৰাপ্তীৰ বাবে সেই নিৰ্দ্ৰাৰিত কৰ্ম আৰাধনাৰ আচৰণ কৰে। যি বিলাকে তাৰ বিধি নাজানে, তেওঁলোকে তত্বস্থিত মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা কোৱা শুনি আচৰণ কৰে। তেওঁলোকেও পৰম কল্যাণ প্ৰাপ্ত কৰে। সেয়ে একো বুজি নাপালেও, তাৰ জ্ঞাতা মহাপুৰুষৰ সংসঙ্গৰ আৱশ্যক আছে।

স্থিতপ্ৰজ্ঞ মহাপুৰুষৰ লক্ষণ কৈ যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে যেনেকৈ আকাশ সৰ্বত্ৰ সমভাৱে থাকিও নিৰ্লেপ হৈ আছে যেনেদৰে সূৰ্য্য সৰ্বত্ৰ প্ৰকাশ দিও নিৰ্লেপ হৈ আছে, ঠিক সেইদৰে স্থিতপ্ৰজ্ঞ পুৰুষ সৰ্বত্ৰ সম ঈশ্বৰৰ দৰে, তেনেদৰে দেখাৰ ক্ষমতাৱান পুৰুষ ক্ষেত্ৰৰে অথবা প্ৰকৃতিৰে সৰ্বদা নিৰ্লেপ আছে। শেষত তেখেতে নিৰ্ণয় দিলে যে ক্ষেত্ৰ আৰু ক্ষেত্ৰজ্ঞক জনাটো জ্ঞানৰূপী নেত্ৰৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ। জ্ঞান, যেনেকৈ আগতে কোৱা হৈছে, সেই পৰমাত্মাক প্ৰত্যক্ষ দৰ্শনৰ সহিতে জানিব পৰা জানকাৰী। বহুশাস্ত্ৰ ঘূৰাই ঘূৰাই পঢ়িলে জ্ঞান নহয়, বৰঞ্চ অধ্যয়ন তথামহাপুৰুষৰ সেই কৰ্মক বুজি লৈ সেই কৰ্মৰ ওপৰত চলি, মনেৰে সৈতে ইন্দ্ৰিয় সমূহক নিৰোধ কৰি আৰু সেই নিৰোধৰো বিলয়কালত পৰম তত্বক দেখাৰ লগে লগে যি অনুভূতি হয়, সেই অনুভূতিৰ নামেই জ্ঞান। ক্ৰিয়াৰ আৱশ্যক। এই আধ্যাত মুখ্যতঃ ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ বিস্তাৰেৰে বৰ্ণন কৰা হ'ল। বস্তুতঃ ক্ষেত্ৰৰ স্বৰূপ ব্যাপক; শৰীৰ কবলৈতো সহজ কিন্তু শৰীৰৰ সম্বন্ধ কলৈকে আছে? সমগ্ৰ ব্ৰহ্মাণ্ডৰমূল প্ৰকৃতিৰ বিস্তাৰ

হ'ল শৰীৰ। অনন্ত অন্তৰীক্ষ লৈকে আপোনাৰ শৰীৰৰ বিস্তাৰ আছে।
তেওঁলোকৰ দ্বাৰা আপোনাৰ জীৱন ইন্ধন যুক্ত হৈ আছে, সেই বিলাকৰ
অবিহনে আপুনি জীয়াই থাকিব নোৱাৰিব। এই ভূমণ্ডল, বিশ্বজগত দেশ-
প্ৰদেশ আৰু আপোনাৰ এই দেখি থকা শৰীৰ সেই প্ৰকৃতিৰ এটুকুৰাও নহয়।
এইদৰে ক্ষেত্ৰৰেই বিস্তাৰ এই আধ্যাত বৰ্ণন কৰা হ'ল। সেয়ে

এইদৰে শ্ৰীমৎভাগৱৎগীতৰূপী উপনিষদ এবং ব্ৰহ্মবিদ্যা তথা
যোগশাস্ত্ৰ বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ সম্বাদৰ “ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞ বিভাগ যোগ”
নামৰ তেৰ আধ্যায় পূৰ্ণ হ'ল।

ইতি শ্ৰীমৎপৰমহংস পৰমানন্দস্য শিষ্য স্বামী অড়গড়ানন্দকৃতে
শ্ৰীমৎভাগৱৎগীতায়ঃ ‘যথার্থ গীতা’ ভাষ্য ‘ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞ বিভাগযোগো’ নাম
ত্ৰয়োদশোহধ্যায়।।১৩।।

॥ হৰি ওঁ তৎসৎ ॥